

ÓSPIRIM JASINIŇ PSIXOLOGIYALIQ ÓZGESHELİKLERI

Jumamuratova Ayzada Muhammadaliyevna

Venera apa Ma'mbetyarova

Ilimiy basshi.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14033586>

Anotatsiya. Bul maqalada óspirim jasınıń psixologiyalıq ózgeshelikleri, psixikalıq rawajlanıwdaǵı krizis hámde psixikalıq rawajlanıwdıń jańa basqışları haqqında sóz etilgen.

Gilt sózler: óspirim óspirim, krezis, dáwir, xarakter, Sistema

PSYCHOLOGICAL DIFFERENCES OF ADOLESCENCE

Abstract. This article discusses the psychological differences of adolescence, the crisis in psychological development and new stages of mental development.

Keywords: adolescence, crisis, period, character, system.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В данной статье говорится о психологических различиях подросткового возраста, кризисе психологического развития и новых этапах психического развития.

Ключевые слова: подростковый возраст, кризис, период, характер, система.

Ósmirlik 10-11 óspirimdan 14-15 jasqa shekemgi bolǵan dáwirdi óz ishine aladı.

Oqıwshılarda óspirimlik jasına ótiw, ásirese 5-klaslardan baslanadı. «Endi óspirim bala emes, biraq úlken hám emes» usı óspirimlik dáwirdiń zárúr xarakterin bildiredi. Bul jasta óspirim rawajlanıwına keskin ózgerisler payda bola baslaydı. Bul ózgerisler fiziologik hám psixologiyalıq ózgerisler. Fiziologik ózgeris jınısıy jetilisiwlerdin baslanıwı hám onıń menen baylanışlı denedegi barlıq agzaların bikkem rawajlanıwı hám o'siwi, kletka hám organizmli dúzilisleri qaytadan qaliplese baslaydı.

Organizmdegi ózgerisler tikkeley óspirim endokrin sistemasınıń ózgerisleri menen baylanışlı. Bul dáwirde ishki sekretsia bezlerinen biri gipofiz bezinin' funktsiyasi aktivlesedi.

Onıń xızmeti organizm toqımalarınń ósiwi hám zárúr ishki sekretsia bezlerinin islewini ku'sheytedi.

Natıyjede boyı ósiwi tezlesedi, jınısıy erjetkenlik (jınısıy orǵanlardıń rawajlanıwı, ekilemshi jınısıy bezlerdin payda bolıwı) a'melge asadı. Óspirimler ózlerin úlkenlerdey tutıwǵa háreket etedi.

Olar ózlerinin joybarın qábilet hám imkaniyatların belgili dárejede dosları hám muǵallımlarına kórsetiwge umtıladı. Bul ha'diyse a'piwayı baqlaw jolı menen hám an'sat dep kóriw múmkin, óspirimlik jasına mas bolǵan psixologiyalıq ózgesheliklerdi úyrene turıp, óspirimler shaxsınıń qaliplesip, rawajlanıp kamalatqa erisiw jolların hám oǵan tásir etetugin hám social faktordin' tikkeley tásirini túsiniw múmkin.

Bul dáwirde óspirim baxıtlı balalıq penen xoshlasadı, biraq úlkenler ómirinde házirshe óz ornın taba almaǵan jaǵday boladı. Óspirin dáwiri «ótiw dáwiri» «Krizis dáwir» «qıyın dáwir» sıyaqlı atlardı alǵan psixologiyalıq kórinisleri menen xarakterlenedi sebebi, bul jastaǵı óspirimlerden is háreketinde jańa sharayatlar óz ornın taba almaǵanına psixikalıq portlaw túrleri

hám ku'zeteledi. Óz dáwirinde L.S.Vigotskiy bunday jaǵdayda «psixikalıq rawajlanıwdaǵı krizis»-dep atagan. Óspirimlik jasında olardıń minezine mas bolǵan ayrıqsha ózgesheliklerdi jınısıy jetilisiwdin baslanıwı menen tariylep bolmaydı.

Jınısıy jetilisiw óspirim minezine tiykarǵı biologik faktor sıpatında tásir kórsetip bul tásir tikkeley emes, ba'łki kóbirek tuwrı óspirimlik dáwirine kóbinshe sózge kirmeslik ójetlik óz kemshiliklerin ta'n almaslıq urısqaqlıq sıyaqlı ózgeshelikler mas.

Úlkenlerge qarata qarsı múnasebetinin payda bolıwı, kewilsiz minez alamatları jınısıy jetilisiw sebepli payda bolatuǵın belgiler bolmay, balki olar tikkeley tásir kórsetetuǵın óspirim jasaytuǵın social shart sharayatlar tásir arqalı onıń teńlesleri, túrli jámiyettegi dárejesi sebepli úlkenler menen múnasebeti, mektep hám shańaraǵındaǵı múnasebetleri sebepli júzege keletuǵın xarakter belgileri, mine usı social sharayatlarǵı ózgeriw jolı menen óspirimniń minezine tuwrıdan tuwrı tásir kórsetiw múmkin. óspirimler elede har narsege eliklegish bolıp, olarda anıq bir pikir dunya qaras rawajlanbaǵan boladı.

Óspirim ózinde bolıp atırǵan ózgerisler onı ta'shwishge salıp atırǵan mashqalalar haqqında úlkenler menen bólisiwge mu'ta'jlik sezedi, biraq bunnan hesh qashan birinshi bolıp ózi baslamaydı. Óspirim ózine degen jas balalarday qılınatuǵın qarım- qatnasqa qattı narazılıq bildiredi.

Óspirimler qarım-qatnası ózgeriwshen'ligi menen xarakterlenedi. O'spirim dáwirdin' is háreketin imitaciya qılıw tiyis. Kóbinese olar ózlerine tanıs hám jag'atuǵın úlkenlerdin' is hareketine imitaciya elikleydi.

Joqarida aytıp ótilgen bagdarlanǵanlıq álbette úlkenlerdin' qarım-qatnas hám mu'na'sibetinde bar. Biraq olar úlkenler óz emocianallığı menen parıqlanadı, óspirim óziniń kelisiwshenlik ózgesheligi menen ayqın boladı. Óspirim óz topardıń ulıwma pikirine qosılıwǵa hám onıń buyırıqları atqarıwǵa tayar boladı.

Topar kóbinshe óspirimde «Biz» sezimnin qaliplesiwine járdem beredi hám onıń ishki jaǵdayın bekkemleydi. Óspirim jasındaǵı bala ushın dos tan'law júdá úlken a'hmiyetke iye óspirimlik dáwirinde dos esaplanadı.

Doslar barqulla ruhiy jaqın bolıwǵa mu'ta'jlik sezedi. Bul mu'ta'jlik óspirim doslardın' hal jaǵdayın sorawı hám kórisiwlerinde (qol berip, qushaqlasıp kórisiw) birge otırıw hám birge júriwge háreket etiwlerinde kórinedi. Kóbinese áne usınday jaqın múnasibetler óspirimlerdin' shaxs bolıp qaliplesiwinde birgeliktegi háreketlerdin' izi adam kewlin esinde bir ómirge saqlanıp qaladı. Óspirimler úlkenlerdin' olarǵa bildiretuǵın isenimlerine mu'ta'jlik sezedi.

Óspirimler dáwirinde balalardıń átirapındaǵı insanlar menen shaxsın hám is júzesinen bolatuǵın qarım-qatnasındaǵı dárejesi ózgeredi. Endi óspirimler oyın hám dem alısqa azıraq waqtın ajiratqan halda kóbirek qattı isler menen shuǵıllana baslaydı hám olardı biliw processı jedel rawajlana baslaydı.

Oqıw óspirimler ómirinde úlken orındı iyeleydi. Óspirimler oqıwındaǵı tiykarǵı motiv bul olardıń ósip atırǵanlıǵın sezetuǵın ańlatatuǵın oqıw túrlerine tayarlanıwı tiyis olar ushın shınıǵıwılarınǵa gárezsiz túrleri jatadı.

Basqa da'wir balalarına tiyisli óspirimlerdin' pa'nlerdi tabisli ózlestiriwi qızıǵıwshılıǵının arttırılıwi muǵallimnin' oqıw materialın tu'sindire alıw uqıbına baylanıslı. Bilim u'yreniw qa'siyeti tiykarında a'ste aqirin oqıw pa'nlerine baylanıslı social qarım-qatnas qa'liplesedi.

Bul motivler óspirimniń ómir rejeleri kelesheke kásibi hám ideali menen baylanıslı boladı.

Usı óspirimlik dáwirinen baslap balalar ómiri ilimiy kórkem bilimlerdi keńeytiriwge ayırıqsha mu'ta'j sezedi hám buǵan háreket qıladı. Bilimli bala teńlesleri arasında húrmetke sazawar boladı.

Bilim óspirimlerge ayırıqsha bir quwanış baǵıshlaydı hám onıń oylaw qábeletin rawajlandıradı. Óspirimniń oqıw materiaların biraq mexanik este saqlawǵa tiykarlanıwǵa kerı tásir beriwı múmkin. Bul dáwirde oqıwshılarg'a beriletuǵın oqıw materialarınin' kólemi úlken bolǵanı ushın hám onı eslep qalıwı yaǵniy bir neshe márte ta'kirarlaw jolı menen ózlestiriwi qiyin.

Bunıń ushın oqıwshı oqıw materialınin' mazmunın analiz qılıwı, ondaǵı biliwi tiyis bul dáwirde balalardıń qábileti dıqqatı hám kóz aldına keltiriwi ózgeredi, biraq bul ózgeris balanıń ózine bul dáwirde balanın oyı til baylıǵı oylaw procesi hám jedel rawajlanadı. Bul ózgerisler atırıpındaǵılarg'a sezilerli dárejede boladı.

Psixikalıq rawajlanıwdın jańa basqıshı baslanadı óspirimlik dáwirde óz xızmetin (baqlawı) baqlawı rawajlana baslaydı hám ózin ózi basqarıwǵa umıtılıwı kúsheyedi, bir sóz benen aytqanda óspirimlik dáwiri psixikalıq rawajlanıwda keskin buriliw dáwiri esaplanadı. Óspirimlerdin intellektual rawajlanıwı.

óspirimlik dáwirinde sózdin rawajlanıwı bir tárepten sóz baylıǵınıń ósiwi esabına bosa, ekinshi tárepten tábiyat hám jámiyettegi nárse, waqıya hám hádiyselerdin mazmunın ańlawı esabına boladı. Bul dáwirde óspirim til jardeminde átiraptı sáwlelendiriwi menen bir qatarda insan dúnya qarasın hám belgilep beriw múmkinligin ózinde seze baslaydı.

Usı óspirimlik dáwirden baslap, insan usı sózdi biliw procesinin rawajlanıwın belgilep barıwın tusı ne baslaydı. Óspirimde kóbinshe sózlerdi isletiw qagiydaları «qanday qılıp tuwrı jazıw kerek « Qanday qılıp jaqsıraq aytıw múmkin» sıyaqlı sorawlar júdá qızıqtıradı. Óspirimler mekteptegi muǵallimler, úlkenler, ata analar sózindegi kemshiliklerine kitap, gazeta, radio hám televideniedegi qatelerine tez itibar beredi.

Bul jaǵday óspirimniń bir tárepten óz sózin baqlawǵ'a úyretip ekinshi tárepten úlkenler hám sóz qag'ıydarların buzılıwı múmkinshiligin biliwge hám ózinde payda bolǵan qátelerdi bir qansha ba'rhamatı toltırıwǵa alıp keledi. Óspirim sózlerinin' kelip shıǵıw tariyxın olardıń anıq mazmun hám júdá qızıǵadı, ol endi óz sózin jas bala sıyaqlı emes, ba'lki úlken adamlardan sózlerdi tańlawǵa háreket qıladı.

Sóz mádeniyati iyelew barısında óspirim ushın muǵallım, a'lbete, u'lgı bolıwı shárt. Usı mektep tálimi óspirim biliw processide tiykarǵı faktor bolıp xızmet qıladı. Biliw processiniń rawajlanıwında sóz hám awizeki hám jazba bolıwı menen hám kushli tikkeley esaplanadı.

Mekteptegi oqıw processinin' tuwrı tásir etiliwi hám ámelge asırıwı menen óspirim tuwrı rawajlanıwına shariyat jaratıladı. Ózlestiriwge háreket bul óspirimniń qatnası biliw hám kórkem xızmetine kirisiwge mıtajlik hám umıtılıwı esaplanadı. Óspirimlik dáwirde oqıw hám jazıw monologik rawajlanadı. 5-klasstan baslap 9- klassqa deyin oqıw tuwrı, tez hám sapalı bolıw dárejesin kóteriledi.

Monolog sóz shıǵarmadaǵı kishi bir qayta sóylep beriwden gárezsiz rawishte sóz hám shıǵıwlar tayarlaw, awizeki gurriń júritiw, pikir bildiriw hám olardı asırıp beriwgeshe ózgeredi.

Jazba sóz hám jaqsılانған 'halda shıǵarma jazba aladı, óspirimlerdin sózi tola menen baylanıslı jaǵdayında a'melge asiriladi.

5-6 klasslarda'gi o'qishlilar awizeki hám jazba sóz ushın reje dúzip, o'gan ámel qila aladı.

Óspirimlik dáwirinde a'meliy oylaw joqarı a'hmiyetke iye bola baslaydı. Sebebi bul dáwirdegi o'qishlilar a'trap- álemdegi hádiselerdiń mazmunın joqarı dárejede biliwge háreket qıladı.

Bul dáwirde óspirimniń biliwge bol'ğan qızıǵıwshılıǵı asadı. Bul barista ózlestirilgen social qarım qatnaslar óz ózinen oyınıń jańa imkaniyatların jaratadı 11-15 jastan baslap óspirim endi teren pikirlep háreket qıla baslaydı. Óspirim bul jasta júdá úlken sıyaqlı ken qamrawlı etiwge úyrete baslaydı. Óspirim oyınıń ameliy dárejege qansheli tez kóterile alıwı, o'qıw materalların tez hám tereń iyelewi onıń intellekti hám rawajlanıwın belgilep beredi. Óspirimlik dáwir joqarı dárejedeги intelektual xızmeti menen parıqlanadı. Bul xızmet júdá qızıǵıwshılıq hám de a'traptaǵılarga óz isbilermenligin dawam etiw, sonday-aq olardan joqarı baha alıwdı qálewı menen belgilenedi, óspirimniń úlkenlerge beretugin sorawları mazmunlı, hám usı másele a'trapında boladı.

Bul jastaǵı balalar tu'rli oylardı keltire aladı, eliklik pikir ju'ritip, ótkize aladı hám de belgili bir másele boyınsha tereń variantlardı tolıqlap aladı. Óspirim oyları kóbinese ulıwmalastırıwǵa sebep boladı.

Ámeliy oyınıń dizimine tómendegiler kiredi.

-Isbilermen esap kitaptı, júzege kelgen mashqalalardı tez sheshe alıw hám basqalar.

Kórsetilgen barlıq sıpatlar tiyisli bol'ğan basqalar tag'dirde ǵana a'meliy oyı rawajlangan dep esaplaw múmkin.

Bul sıpatlardı bir klasstanaq rawajlandırıp barıw orınlı. Óspirim dáwirinde isbilermenlik sıpatı o'qıwshılardıń ózin ózi basqarıwdı jolǵa qoyıw, ulıwma paydalı isbilermen islerin atqarıw arqalı rawajlandırıw múmkin.

Usı jolda o'qıwshı atqarıwshı rolde emes, ba'lki basqarıwshı, gárezsiz jol tuńlawshı hám isbilermen qarım-qatnasında ózin qatnasıwshı bol'ğan tag'dirde ǵana rawajlanıw ámelge asıwı múmkin, bul jasta isbilermenlikti rawajlandırıwda kóbirek g'a'rezsizlikti bermewi óspirim oyınıń rawajına jaqsı tásir kórsetedi. Óspirim jastaǵı balalardı u'nemlilikke rawajlandırıw, aqlı basqa sıpatlarına tiyisli an'sat keshedi, buni kóbirek qızıqtıratuǵın nárselerge gárezsiz esap kitap qılıp barıwǵa jollaw arqalı a'melge asırıw múmkin. Óspirimlerde júzege kelgen mashqalalardı tez hám operativ halda sheshiw qanıgesin o'siriw bir qansha qıyın keshedi.

Álbette bul balanın' temperamentine hám baylanıslı. Barlıq óspirimlerde hám tez háreket qılıwǵa úyretiw mu'shkil, biraq olardı bir mashqala júzege keliwi biraq olardı artqa shegirmew, tezlik menen sheshiwdin' ulıwma qag'ıydalarına úyretip barıw múmkin. Óspirimlik dáwirde intellektin joqarı dárejede rawajlangan bolıwı qımbatlı hám abroylı esaplanadı. Óspirim shaxsta hám onıń biliwge qızıǵıwshılıǵın da ózgerisler óz ara baylanıslı boladı.

REFERENCES

1. Karimova V. Oilaviy hayot psixologiyasi – Toshkent: Fan, 2006.
2. Karimova V. Oila psixologiyasi. – Toshkent. O'qituvchi, 2007.
3. Nauruzbaeva A., Nurjanova R., Naimova Z., Embergenova A., Tarbiya isleri metodikasi T., 2018
4. Aliy Nazimo. Qizlar tarbiyasi. - Toshkent: «Kamalak», 1994.

5. Usanov Abdulahat. Oilaviy ananalar - axloq va mehnat tarbiya vositasi. - Samarqand: SamDU nashri, 1990.
6. Usanov Abdulahat. Oila pedagogikasi. Oquv qollanma. -Samarqand: SamDU nashri, 2005.
7. Usanov Sh., Axmedova Sh. Oilada bola tarbiyasining tarkibiy
8. qismlari. Samarqand: SamDU nashri, 2017. 78 b.